

DEMOKRATSKE PROMENE U SRBIJI I PROCES DEETNIFIKACIJE DRUŠTVENE SVESTI¹⁶³

Sažetak:

U ovom radu prikazuju se i komparativno analiziraju rezultati socijalnopsiholoških istraživanja geopolitičkih identiteta u Srbiji sprovedenih nakon demokratskih promena. Osnovni cilj rada je da se utvrde eventualne promene u obimu i intenzitetu geopolitičkih identiteta građana Srbije, te utvrde faktori koji su uticali na njihovo menjanje. Promene geopolitičkih identiteta autori su razmatrali na dva nivoa: *horizontalnom* (identifikacija sa osnovnim društvenim grupama kao što su generacijska, etnička, profesionalna, konfesionalna i dr.) i *vertikalnom* nivou identifikacije (identifikacija sa geopolitičkim celinama – od lokalne zajednice do kosmopolitske pripadnosti). Rezultati sprovedene analize pokazali su da je nakon demokratskih promena nastavljen trend deetnifikacije društvene svesti u Srbiji koji je započeo još sredinom devedesetih godina. Promene u kolektivnim identitetima građana Srbije, na koje upućuju rezultati empirijskih istraživanja, izraženije su na horizontalnom, nego na vertikalnom planu. U tom smislu proces napuštanja nacije kao primarne osnove identiteta na horizontalnom nivou identifikacije i proces opadanja raširenosti evropskog identiteta na vertikalnom nivou identifikacije, autore navode na pretpostavku o *nacionalnom defetizmu* i *evroskepticizmu* kao sastavnim delovima procesa deetnifikacije društvene svesti u Srbiji koju bi valjalo proveriti u nekom narednom istraživanju.

Ključne reči: geopolitički identiteti, deetnifikacija društvene svesti, nacionalni defetizam, evroskepticizam, Srbija

161 Profesorka, Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka.
e-mail: mirjana.vasovic@fpn.bg.ac.rs

162 Asistent, Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka.
e-mail: milena.gligorijevic@fpn.bg.ac.rs

163 Rad je nastao u okviru naučno-istraživačkog projekta Univerziteta u Beogradu – Fakulteta političkih nauka, *Politički identitet Srbije u regionalnom i globalnom kontekstu*, (evidencioni broj: 179076), koji finansira Ministarstvo prosvete i nauke Republike Srbije. Tekst primljen 01. marta 2011. godine.

Istraživanja rasprostranjenosti i karakteristika socijetalnih grupnih identifikacija (sindroma tzv. geopolitičkih identiteta, tj. osobenih tipova socijalnih identiteta koji se odnose na makro društveni nivo) sprovode se u Srbiji još od 70-tih godina prošlog veka. Širina grupnih identifikacija, odnosno oblici grupno-teritorijalnih afilacija, u ovim istraživanjima bili su operacionalizovani kao subjektivno osećanje pripadnosti pojedinim geopolitičkim zajednicama koje se može kretati u rasponu od lokalnog do mondijalnog; jedan kraj kontinuuma tako čine osećanja vezanosti za veoma uske, lokalne zajednice, kao što su mesto rođenja i/ili stanovanja, dok drugi kraj čine uverenja o kosmopolitskoj pripadnosti koja se ogledaju u tome da se ljudi osećaju kao „građani sveta“ i pripadnici „čovečanstva“ (Rot i Havelka, 1973; Pantić, 1991; Vasović, 1997; Vasović, 2000; Vasović 2001). Mada ovakva istraživanja u nas nisu bila dovoljno sistematična i organizovana (u smislu ujednačenosti uzoraka i primenjene metodologije) njihovi nalazi nesporno su potvrdili polazna uverenja istraživača da geopolitičke identifikacije značajno koreliraju sa nizom drugih specifičnijih socijalnih i političkih stavova. Stoga se one smatraju važnim *stavskim predispozicijama* različitih vidova političkog ponašanja, manifestovanog kako na individualnom tako i na grupnom planu. Posmatrano sa ovog stanovišta, nužno se nameće zaključak da je analiza geopolitičkih identifikacija neophodna za razumevanje političkih procesa koji se odigravaju u društvu u celini, posebno onih koji predstavljaju ishodište međugrupnih – etničkih – sukoba, odnosno tolerancije.

U tom kontekstu istraživanja geopolitičkih identifikacija koje karakterišu građane Srbije imaju smisla samo ukoliko se njihovi nalazi posmatraju i analiziraju komparativno (u poređenju sa drugim etničkim grupama u region) i dinamički (u smislu registrovanja trendova značajnih promena koje se odigravaju u vremenskoj perspektivi). U ovom radu autori će se baviti dinamičkim promenama geopolitičkih identifikacija građana Srbije pri čemu će pokušati da ustanove da li je izmenjen društveni i politički kontekst (promene političkog sistema, etnički sukobi, tranzicioni socioekonomski i politički procesi i sl.) uticao na promene u širini identifikacija njenih građana.

ETNIFIKACIJA DRUŠTVENE SVESTI KAO DEO PROCESA RETRADICIONALIZACIJE

Sve do raspada bivše Jugoslavije i izbijanja građanskog rata rezultati empirijskih istraživanja su ukazivali na „značajne integralističke integratističke potencijale“ jugoslovenskog društva i težnju velikog dela građana za pripadanjem širim geopolitičkim zajednicama (Bačević, 1990; Pantić, 1991). Primera radi, rezultati istraživanja jugoslovenskog javnog mnjenja iz 1990. godine (Pantić, 1991) pokazali su da je građanima Jugoslavije u ovom periodu najvažnija bila

jugoslovenska pripadnost (62%), iza koje su sledile evropska (53%), republičko/pokrajinska (52%), mondijalna (44%) i tek na kraju lokalna (39%). Ono što su istraživači kasnije označili sintagmom „kopernikanski obrt“ u domenu odnosa građana Srbije prema naciji odigralo se početkom decenije. Nacija postaje dominantna osnova identifikacije tek sa izbijanjem otvorenih međuetničkih sukoba na tlu bivše Jugoslavije i ostaje na vrhu prioriteta građana Srbije sve do pred kraj devedesetih godina. Međutim, proces etnifikacije društvene svesti u bivšoj Jugoslaviji koji je tekao sasvim postepeno započeo je daleko ranije. Istraživanja javnog mnjenja, istina više posredno nego neposredno, nagoveštavala su sve izraženiji trend nacionalne homogenizacije koja se ogledala u sve većoj diferencijaciji mišljenja o važnim društvenim problemima na nacionalnoj i republičkoj/pokrajinskoj osnovi (Bačević, 1989; Mihailović i dr., 1990). U prilog tvrdnji o rastućoj nacionalnoj homogenizaciji govori i činjenica da u sprovedenim istraživanjima sve više slabio uticaj socijalne diferenciranosti na opredeljenja i stavove ispitanika, a sve više jačao uticaj etničke diferenciranosti. To znači da je većina građana počela da posmatra i tumači društvene probleme iz etničke (etnocentričke) perspektive.

Ovakav relativno brz i poprilično lak „prelazak“ sa jugoslovenskog i evropskog na nacionalni identitet tokom devedesetih godina prošlog veka nedvosmisleno ukazuje na situaciona ishodišta jačanja nacionalnog identiteta. Ipak, nejednaka rasprostranjenost ove vrste socijalnog identiteta unutar jugoslovenske populacije, kao i razlike u njegovoj izraženosti koje su zabeležene između različitih društvenih kategorija unutar svake etničke grupe, ukazuju na to da se pri razmatranju uzroka ovakvih promena kolektivnih identiteta moraju uzeti u obzir i trajnije i/ili dublje osnove razvoja identifikacije sa nacionalnom grupom.

Što se pak tiče srpske populacije, nagle promene u obimu rasprostranjenosti i jačini vezanosti za naciju tokom devedesetih godina prošlog veka, na koje upućuju komparativne analize, možemo objašnjavati uticajem tri grupe faktora: nasledem tradicionalne kulture i patrijarhalnog društva; nasledem autoritarnog režima i uticajem situacionih faktora.

Imajući u vidu da se tradicionalna kultura uobičajeno vezuje za sistem vrednosti i obrazaca ponašanja koji karakteriše usmerenost na primarne grupe, kolektivistička orijentacija, homogenizacija zasnovana na principu „kvi i tla“ i socijalna zatvorenost, pridavanje važnosti nacionalnoj u odnosu na sve ostale vrste pripadnosti od strane građana Srbije tokom devedesetih godina svakako je regresivne prirode i jednim delom može se shvatiti kao proces obnavljanja elemenata tradicionalne svesti. Tradicionalna svest na ovim prostorima oduvek je bila raširena među onim kategorijama koje se smatraju klasičnim nosiocima tradicionalnih vrednosti (seljaštvo, manje obrazovano stanovništvo i starije generacije) i koje su najduže odolevale procesima modernizacije. U uslovima

vrednosnog vakuuma i društvene anomije koji su nastupili nakon raspada političkog i društvenog poretka, čak i do tada modernizacijski usmerene grupe (mladi, visokoobrazovani) okrenule su se naciji – tj. tradicionalnim identitetima koji su u tom trenutku nudili pouzdane i proverene orijentacije u sferi vrednosti i simbola identifikacije. Međutim, proces retradicionalizacije u Srbiji, baš kao i proces modernizacije koju je sprovodio komunistički režim, bio je haotičan, nekonzistentan i konfuzan; u nekim elementima bio je veoma pojačan (nacionalna identifikacija), u nekima umeren (identifikacija sa konfesionalnom grupom), dok u nekim aspektima nije uočen povratak na stare stavove (pitanje ravnopravnosti polova).

Naglo pridavanje značaja nacionalnom identitetu tokom devedesetih nije bio samo izraz tradicionalne svesti u Srba nego i patrijarhalne autoritarnosti koja, između ostalog, diktira podređivanje pojedinaca autoritetu vođe i zahteva grupnu lojalnost. „Autoritarnost, koja u značajnoj meri i izvire iz tradicionalističkog kulturnog obrasca“ predstavljala je „pogodan „psihološki most“ od komunističke ka tradicionalističkoj kulturi, kao što je nekada bila most za obrnutu tranziciju“ (Kuzmanović, 1998: 276). S tim u vezi, važno je napomenuti da je dolaskom komunista na vlast autoritarna svest, koja u Srbiji inače predstavlja kulturnu konstantu, dodatno ojačana. Naime, naglašavanjem kulta vođa (osobito glavnog), hijerarhije, partijske discipline (u okviru samo jedne dozvoljene partije) i poslušnosti, komunistička kultura i autoritarna politička klima u bivšoj Jugoslaviji uticali su kako na održavanje kulturno uslovljene autoritarnosti, tako i na formiranje autoritarnog raspoloženja i orijentacije pojedinaca. To znači da tokom čitavih pedeset godina komunističke vladavine nije došlo do razaranja već postojećeg krutog autoritarnog modela, već samo do zamene autoriteta u politički i ideološki relevantnim sferama. U takvim okolnostima „došlo je do spajanja tradicionalnih i novih vidova autoritarnosti tako što su očuvani i učvršćeni osnovni obrasci autoritarnog rezonovanja, ponašanja i odnošenja pojedinca prema drugim ljudima, grupama i institucijama, samo što su u mnogim slučajevima bitno promenjeni sadržaj i funkcije tih obrazaca“ (Kuzmanović, 1995: 71). Ovakvo nasleđe autoritarnog komunističkog režima, koje je umnogome doprinelo učvršćivanju autoritarnog mentalnog sklopa za koji je karakteristično društveno ponašanje koje se, između ostalog, odlikuje neautonomnošću, rigidnošću i podaničkim mentalitetom, učinila je pojedince, pa i čitavu naciju, lakom metom populističkih pokreta koji su se javili krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina. U prilog tome govori ne samo prihvatanje novog harizmatiskog vođe – Slobodana Miloševića („I posle Tita – Tito“), već i nekih drugih elemenata političkog života kao što su: oligarhijsko ustrojstvo političkih partija, netolerancija prema drugačijim političkim mišljenjima, tretiranje političkih protivnika kao neprijatelja koje treba uništiti i sl.

Čini se da je uspostavljanje nacionalnog identiteta kao dominantnog osećanja grupne pripadnosti u Srbiji u najvećoj meri bilo situacione i psihološke prirode. Naime, rešenje za duboku političku, ekonomsku i društvenu krizu koja je zadesila jugoslovensku državu i društvo političke elite nisu umele i/ili nisu želele da pronađu. Umesto toga, vladajuće republičke oligarhije prebacivale su krivicu sa jedne na drugu republiku što je rezultiralo shvatanjem da se nepovoljan položaj ne može promeniti sopstvenom akcijom i mehanizmima individualne pokretljivosti, nego isključivo promenom statusa svoje etničke grupe u odnosu na ostale. Situacija u zemlji interpretirala se tako u smislu međurepubličke i međunacionalne eksploatacije što je doprinelo jačanju nacionalne homogenizacije i međuetničke agresije. Pri tom, trebalo bi imati u vidu da se nije radilo toliko o spontanoj reakciji koliko o procesu koji je bio indukovano od strane političkih i intelektualnih elita. Doživljaj ugroženosti, realne ili samo naslućivane, koji je u velikoj meri bio poduprt medijskom propagandom, sve više je pojačavao nepoverenje u druge nacije, a samim time i identifikaciju sa vlastitom etničkom grupom čak i kod onih grupa i pojedinaca kojima ranije nacionalni identitet nije bio mnogo značajan. Sukobi interesa i međusobni animoziteti učinili su da se nacionalna samosvest pojača pod uticajem stvarnih i/ili samo opaženih odnosa između etničkih grupa. Ukoliko svemu ovome pridodamo i otvorene međuetničke sukobe, eskalaciju građanskog rata u Hrvatskoj i Bosni, kao i uvođenje međunarodnih sankcija koje su Srbiju u potpunosti izolovale od sveta, te veliku ekonomsku krizu uzrokovanu hiperinflacijom, postaje jasno zašto je nacija počela da se doživljava kao primordijalna zajednica, a etničko jedinstvo dobilo primat u odnosu na političko. Sve ovo dovelo je do radikalne redefinicije kolektivnih identiteta u srpskoj populaciji u kojoj je nacionalni identitet zadobio ekskluzivni značaj i nadjačao sve ostale.

POLITIČKE PROMENE U SRBIJI I POSTEPENA DEETNIFIKACIJA DRUŠTVENE SVESTI

Dramatične političke promene koje su obeležile početak novog milenijuma (rušenje režima i uspostavljanje demokratske vlasti) nisu dovele i do dramatičnih promena u nacionalnoj svesti koje bi se mogle očekivati. Sudeći prema nalazima raspoloživih empirijskih istraživanja, među građanima Srbije u ovom periodu dolazi do veoma postepenog opadanja raširenosti i intenziteta identifikacije sa nacionalnom grupom (Vasović, 2000). Na primer, u populaciji Srbije u odnosu na 1996. godinu (Vasović, 1997) osećanje pripadnosti naciji opada (sa 52% na 37%) baš kao i pripadnost konfesionalnoj grupi (sa 41% na 33%), dok raste identifikacija sa profesionalnom (sa 20% na 36%) i generacijskom grupom (sa 17% na 42%). Kao što je tendencija jačanja nacionalne vezanosti početkom

devedesetih godina obuhvatila sve kategorije stanovništva, tako i opadanje nacionalne identifikacije u ovom periodu karakteriše pripadnike svih socijalnih kategorija. Iako razlike u pogledu karaktera grupnih identifikacija među pojedinim kategorijama stanovništva nisu bile izražene u meri u kojoj se to očekivalo, podaci istraživanja govore u prilog tome da su nacionalna i konfesionalna identifikacija bile rasprostranjenije među poljoprivrednicima, penzionerima i domaćicama, kao i među manje obrazovanim, više religioznim i starijim ispitanicima, dok je interesno, profesionalno i generacijsko pripadništvo u većoj meri karakterisalo učenike, studente, privatnike i mlađe ispitanike. Primećuje se da su tradicionalističke grupe potražile novu afirmaciju svog identiteta kroz generacijsku pripadnost, a one modernistički usmerene kroz interesno i profesionalno pripadništvo. Sve ovo upućuje na zaključak da je u ovom periodu došlo do „pomeranja od tradicionalnih vidova grupne vezanosti ka identifikacijama koje su primerene modernom (civilnom) društvu“ (Vasović, 2000: 22).

Postepeno napuštanje tradicionalnih (nacionalnih i konfesionalnih) za račun civilnih (generacijskih i profesionalnih) identiteta posledica je, pre svega, okončanja otvorenih međuetničkih sukoba, koji, po prirodi stvari, potenciraju etničku homogenizaciju. Jednim delom to predstavlja i „psihološku reakciju na višegodišnji status srpske nacije kao prokažene grupe... u svetskim razmerama“ (Vasović, 2000: 23). Ovo objašnjenje sledi osnovne postavke Tajfelove teorije socijalnog identiteta (Social Identity Theory) koja predviđa da jedan deo pripadnika one socijalne grupe čiji je društveni status nizak, a tretman diskriminatorni, simbolički ili stvarno pokušava da je „napusti“ u cilju uspostavljanja pozitivnog socijalnog identiteta (Tajfel, Turner, 1979; Tajfel, 1981).

Međutim, pokazalo se da su promene u kolektivnim identitetima građana Srbije bile izraženije na *horizontalnom* (identifikacija sa osnovnim društvenim grupama kao što su generacijska, etnička, profesionalna, konfesionalna i dr.), nego na *vertikalnom* planu (identifikacija sa geopolitičkim celinama – od lokalne zajednice do kosmopolitske pripadnosti). Navedene promene nisu tako značajne kada je reč o geopolitičkim identitetima. Rezultati istraživanja pokazuju da je osećanje pripadnosti najužoj, lokalnoj zajednici i dalje predstavljala osnovni okvir geopolitičkih identifikacija građana Srbije (30%), iza koje su sledile pripadnost Srbiji (20%), SR Jugoslaviji (20%) i kosmopolitska pripadnost (12%) (Vasović, 2000). Sve ostale vrste pripadnosti (oblast u kojoj se živi, osećanje pripadnosti Balkanu i evropska pripadnost) u ovom periodu bile su zastupljene ispod 10%. Povlačenje u parohijalne okvire identifikacije zabeleženo je među svim kategorijama ispitanika, ali su međugrupne razlike odslikavale položaj pojedinih kategorija ne samo u društvenoj strukturi, već i na vrednosnoj dimenziji tradicionalizam – modernizam. Najizraženije razlike zabeležene su u vezi sa lokalnom pripadnošću između najmanje i najviše obrazovanih

ispitanika. Među tzv. demografskim varijablama, starost se takođe pokazala značajnim činiocem. Naime, mlađe i srednje kategorije u većoj meri su prihvaćale evropski identitet u odnosu na najstarije, kojima su bili bliži lokalni, republički i jugoslovenski identitet. Takođe, ruralno stanovništvo, poljoprivrednici i domaćice bili su skloniji prihvatanju lokalnog i republičkog identiteta za razliku od stručnjaka i studenata koji su prevashodno isticali evropsku i kosmopolitsku pripadnost. Iako su zabeležene razlike u širini grupnih identifikacija u zavisnosti od nivoa obrazovanja, zanimanja i uzrasta, one nisu dovoljne da otklone utisak da se među stanovništvom Srbije i dalje manifestovao relativno sužen okvir identifikacije kada je o geopolitičkim zajednicama reč (Vasović, 2000: 30). Građani Srbije u ovom periodu psihološki su više bili ukorenjeni u okvire lokalne i nacionalne pripadnosti nego u okvire širih geopolitičkih šire (evropske i kosmopolitske) zajednice.

Situacioni politički činioci kao što su prestanak otvorenih etničkih sukoba na tlu bivše Jugoslavije, NATO bombardovanje i povlačenje srpske države sa Kosova i Metohije imali su izvesnog udela u ovom procesu postepene „deetnifikacije“ društvene svesti građana Srbije. Sam proces deetnifikacije, međutim, kako je pokazano, nije bio konzistentan. Sa jedne strane, pomenuti događaji su uticali na to da deo društva odustane od nacionalnog i dâ primat građanskim identitetima. Sa druge strane, ti isti događaji uticali su na povlačenje dela društva u parohijalne okvire identifikacija, uz istovremeno odbacivanje svih nadnacionalnih identiteta (Balkanski, Evropski, kosmopolitski). Tako je u situaciji neposredne nacionalne ugroženosti i pretnje opstanku države *istovremeno jačao i nacionalni defetizam i evroskepticizam*.

Istraživanja iz narednog perioda potvrđuju ovakvu tendenciju, tj. da se struktura kolektivnih identiteta građana Srbije nije bitnije promenila. Mada identifikacija sa nacijom i dalje postepeno opada, rezultati istraživanja koje je izvršio Centar za slobodne izbore i demokratiju (CeSID) u okviru projekta „Izgradnja proevropske demokratske kulture kroz jačanje kapaciteta kreatora javnog mnjenja“, pet godina nakon političkih promena u Srbiji, ne pokazuju da je evropski identitet ojačao. Sredinom ove decenije građani Srbije i dalje najveću važnost pridaju lokalnoj pripadnosti (36,8%), pa zatim Srbiji (35,2%), etničkoj (29,6%) i konfesionalnoj grupi (15%), i tek na kraju Evropi (10,3%).¹⁶⁴ Identifikacija sa lokalnom zajednicom, Srbijom i nacijom i dalje su ostali najvažniji okviri identifikacija građana Srbije, dok se evropska pripadnost i ovoga puta našla na začelju liste.

164 U obzir su uzeti samo odgovori „mnogo važna“.

Identifikacija sa lokalnom zajednicom, državom Srbijom i nacijom natprosečno je rasprostranjena među najstarijima (60 i više godina), ispitanicima sa završenom osmogodišnjom školom i školom za radnička zanimanja, NK i PK radnicima, poljoprivrednicima i KV i VKV radnicima, penzionerima i poljoprivrednicima – klasičnim nosiocima tradicionalnog sistema vrednosti. Međutim, i za ove tradicionalne grupe postaje karakteristično da se iz nacionalnih postepeo „povlače“ u lokalne okvire identifikacije (identifikacija sa „mestom u kojem živim“). S druge strane, iako značaj identifikacije sa Evropom (nacionalni identitet) učestalije od ostalih ističu najmlađi ispitanici (od 18 do 29 godina), ispitanici sa završenom višom školom i fakultetom, učenici, studenti, službenici i stručnjaci – modernizacijski usmerene grupe – stepen identifikacije sa Evropom je, zapravo, veoma nizak i kod svih ovih grupacija ne prelazi 15%.

OSOBENOSTI GEOPOLITIČKIH IDENTITETA NAKON DECENIJE DEMOKRATSKE VLADAVINE

U najnovijem istraživanju geopolitičkih identiteta građana Srbije, koje je sprovedeno 2010. godine¹⁶⁵ primenjena su dva različita indikatora identifikacije sa teritorijalno definisanim geopolitičkim celinama: skala procene kojom se meri relativna važnosti koja se pridaje svakoj vrsti pripadnosti (može se tumačiti kao intenzitet vezanosti) i izbor samo jedne, najvažnije vrste pripadnosti (lokalne, nacionalne ili nadnacionalne).

Ukoliko uzmemo u obzir samo odgovore „veoma važna“, zaključujemo da građani Srbije danas manifestuju najjaču vezanost za Srbiju (46%), zatim, za mesto i regiju u kojoj žive (42%), za svet u celini (19%) i, najzad za Evropu (16%) koja je gotovo u rangu važnosti koja se pridaje pripadnosti bivšoj Jugoslaviji, koja je u ovom istraživanju, takođe, ispitivana (15%). Prosečne ocene jačine identifikacije pokazuju da intenzitet vezanosti za navedene geopolitičke zajednice opada duž dimenzije nacionalno/lokalno – nadnacionalno/mondijalno, i to na sledeći način: Srbija kao država dobija prosečnu ocenu, 3.97, mesto/regija – 3.95, svet u celini – 3.17, a Evropa – 3.13, i najzad, bivša Jugoslavija najnižu – 2,84.

Druga vrsta indikatora (izbor samo jedne, najvažnije, od navedenih vrsta političko-teritorijalnih pripadnosti) daje sledeće nalaze: pripadnost Srbiji bira 43% ispitanika, pripadnost mestu/regiji – 26%, kosmopolitsku pripadnost

165 „Kako građani Srbije vide tranziciju iz socijalizma u kapitalizam“ obavljeno je prošlog meseca na uzorku od 1.800 ispitanika, u okviru projekta „Dometi tranzicije od socijalizma ka kapitalizmu“ koji realizuju Fondacija Fridrih Ebert, Centar za studije socijalne demokratije i Centar za slobodne izbore i demokratiju.

nešto više od 8%, što je približno jednako procentu onih koji daju primat Evropi (nešto ispod 8%); najmanji procenat ljudi (4%) bira bivšu Jugoslaviju kao okvir geopolitičkog identiteta. Ostatak do 100% ispitanika čine oni koji odgovaraju sa „ne znam“.

Mada je teško metodološki opravdati direktno poređenje sa nalazima prethodnih istraživanja (postoje razlike ne samo u metodologiji, već je i geopolitički kontekst značajno promenjen) neki zaključci se prosto nameću. Početkom 2000. godine osećanje pripadnosti najužoj, lokalnoj, zajednici (mestu u kojem se živi) predstavljalo je prvi izbor i bilo zastupljeno kod 1/3 građana Srbije. Raširenost identifikacije sa Srbijom (koja se nalazila u sastavu tadašnje SRJ) bila je upola manja u odnosu na današnju (20%) i gotovo izjednačena sa obimom identifikacije sa SRJ. Kosmopolitizam je zastupalo nešto preko jedne desetine građana dok su ostale vrste identiteta (region, Balkan, Evropa) karakterisale manje od 10% populacije. Ovo uslovno poređenje govori o tome da je Srbija kao samostalna država postala privlačniji objekat identifikacije, da je lokalna (parohijalna) pripadnost zadržala svoju privlačnost, ali da se malo toga promenilo kada je reč o prihvatanju nadnacionalnog, evropskog i kosmopolitskog, identiteta.

Razlike u odgovorima pojedinih socioekonomskih kategorija pokazuje već ranije utvrđene pravilnosti: da su obrazovanije i urbane grupe manje sklone parohijalnim identifikacijama i nešto češće prihvataju nadnacionalne identitete. Međutim, najzanimljiviji nalaz ovog istraživanja jeste da *identifikacija sa (državom) Srbijom* karakteriše većinu građana iz svih socioekonomskih kategorija (u ovom slučaju homogenost odgovora je najveća).

Prvi i preliminaran osvrt na nalaze istraživanja o intenzitetu i prirodi geopolitičkih identifikacija građana Srbije stvorenih nakon demokratskih promena ostavlja utisak da se u ovom pogledu malo toga promenilo u poslednjih deset godina demokratske vladavine. Podaci poslednjeg istraživanja donekle su očekivani i uklapaju se u dosadašnje, empirijski zacrtane, trendove. Identifikacija sa etničkom grupom je i dalje jaka, a lokalni i nacionalni identiteti imaju primat nad nadnacionalnim i kosmopolitskim. Ukupno posmatrano, može se ponoviti zaključak ranijih istraživanja da su stanovnici Srbije psihološki pre ukorenjeni u okvire užih, parohijalnih, nego širih, građanskih, geopolitičkih identiteta.

NACIONALNI DEFETIZAM I EVROSKEPTICIZAM – LICE I NALIČJE PROCESA DEETNIFIKACIJE

Nestanak paternalističkog vođe sa jugoslovenske političke scene otvorio je Pandorinu kutiju političkog razdora i secesionističke težnje vladajućih nacionalnih oligarhija izbile su u prvi plan. Narodi bivše Jugoslavije koje je do juče spajalo „bratstvo i jedinstvo“ prestali su sebe da doživljavaju kao deo „mi“

kategorije i jedni drugima postali „oni“. U takvoj situaciji težnja da se pronade nov izvor sigurnosti navela je pripadnike svih etničkih grupa da se okrenu naciji kao psihološkom uporištu kolektivnog identiteta. Tako je nacionalni identitet zadobio ekskluzivni značaj i nadjačao sve ostale grupne identitete čime je učinjen konačni raskid sa dotadašnjim anacionalnim modelom političke kulture koji je diktirala oficijelna, komunistička, ideologija. Ekskluzivnost etničke identifikacije poslužila je kao socijalnopsihološki katalizator izbijanja međuetničkih sukoba na prostoru bivše Jugoslavije, a povratna reakcija na otvorene sukobe manifestovala se kroz dalje jačanje identifikacije sa etničkom grupom i snaženje nacionalne homogenizacije.

Nalazi istraživanja koje smo u osnovnim crtama prikazali u prethodnom delu rada, ukazuju na to da već od sredine devedesetih godina započinje postepeni proces *deetnifikacije društvene svesti* u Srbiji. Iako ovi nalazi predstavljaju samo naznake određenih tendencija, oni nam dozvoljavaju da, *uslovno*, iznesemo određene pretpostavke koje bi valjalo proveriti u nekim narednim istraživanjima. Jedna od njih je da se proces deetnifikacije društvene svesti u Srbiji odvija posredstvom dva paralelna, čini se nezavisna, procesa: sa jedne strane, kroz proces koji bismo mogli nazvati *nacionalnim defetizmom* (nepoverenje u mogućnost ostvarenja nacionalnog projekta), a sa druge, kroz blagi porast, već značajno prisutnog, *evroskeptizma* (proces slabljenja podrške evropskim integracijama). Kao indikator prvog procesa u obzir smo uzeli proces napuštanja nacije kao primarne osnove identiteta na horizontalnom nivou identifikacije, dok nam je u slučaju drugog kao osnovni indikator poslužio proces opadanja raširenosti evropskog identiteta. Ukoliko prihvatimo ovu polaznu pretpostavku kao validnu, pred analitičarima se otvaraju dva osnovna pitanja. Prvo pitanje je više teorijske prirode i odnosi na adekvatnost, u literaturi preovlađujućih, modela kojima se generalno objašnjava odnos između nacionalnog i nadnacionalnog (evropskog) identiteta. Drugo pitanje odnosi se na mogućnost tumačenja ovih empirijski utvrđenih socijalnopsihološki tendencija, odnosno na to kakav smisao imaju ova dva procesa u datom društvenom i političkom kontekstu.

Kada je reč o prvom pitanju, povlačenje iz nacionalnog (etničkog) okvira identifikacije, uz istovremeno slabljenje nadnacionalnog (evropskog) identiteta koje je zabeleženo među građanima Srbije, nije u skladu sa tezom o jednodimenzionalnosti ove vrste socijalnih identiteta; po kojoj jačanje jednog tipa identiteta nužno „ide“ sa slabljenjem drugog, odnosno na račun onog drugog. To znači da se evropski i nacionalni identiteti vide kao međusobno isključivi: pojedinci sa izraženim etničkim (nacionalnim) identitetom ne mogu imati istovremeno razvijen i evropski identitet i obratno. Drugi, alternativni, dvodimenzionalni pristup razumevanju odnosa između nacionalnog i nadnacionalnog identiteta poima ove identitete kao međusobno nezavisne psihološke

entitete, iz čega proističe da pojedinci mogu imati jednako ili u različitoj meri izražen i nacionalni i evropski identitet. U okviru ovog pristupa moguće je razlikovati nekoliko modela. Jedan od njih je tzv. model uklopljenih ili ugnježdenih identiteta („nested identities“) koji identitete slikovito predstavlja koncentričnim krugovima u čijem se jezgru nalazi lokalni identitet, zatim slede nacionalni i regionalni, dok se u krajnjem spoljašnjem krugu nalaze evropski i mondijalni identitet (Medrano, Gutiérrez, 2001). Prema drugom, tzv. modelu „mramornog kolača“, nacionalni i evropski identitet postoje paralelno u svesti pojedinca, a njihova neprestana interakcija dovodi do toga da postaju međusobno zavisni, izmešani i nerazdvojni (Kamenov, Jelić, Huić, Franceško, Mihić, 2006). Ćinirela (Cinnirella, 1997) takođe smatra da ovi identiteti mogu postojati paralelno i istovremeno, ali da se njihova važnost menja u zavisnosti od referentnog konteksta, tj. grupe sa kojom se vrši poređenje („Ja sam Srbin u odnosu na Francuza, ali sam i Evropljanin u odnosu na Amerikanca“).

Prema ovom, dvodimenzionalnom, modelu (za koji postoji više empirijske evidencije), postoji mogućnost da ni jedan od ovih identiteta ne bude u dovoljnoj meri razvijen. U prilog tome govore rezultati mnogobrojnih empirijskih istraživanja sprovedenih u drugim zemljama Evrope koja su pokazala da građani koji imaju slabiji nacionalni identitet ne moraju nužno razviti jak evropski identitet. Pri tom, intenzitet vezanosti za naciju nije bio manji u onim zemljama u kojima je veliki procenat građana imao izražen evropski identitet u poređenju sa zemljama u kojima su se građani prvenstveno deklarirali kao pripadnici sopstvene nacije (Ruiz Jiménez, Górnjak, Kosić, Kiss, Kandulla 2004; Ruiz Jamenez, Kosić, Kiss 2005).

Podaci novijih istraživanja društvene svesti u nas govore o naizgled nekonzistentnom modelu: naime, obim etničke identifikacije i identifikacije sa Evropom postepeno opada dok identifikacija sa Srbijom značajno raste. Empirijska pravilnost koja se može nazreti iza ovih nalaza više odgovara ovom drugom teorijskom, dvodimenzionalnom, modelu, što znači da promene u obimu raširenosti etničkog i evropskog identiteta u našem slučaju nisu međusobno uslovljene.

Ostaje pitanje koji smisao značajnog porast identifikovanja sa Srbijom ima u datom političkom i društvenom kontekstu?

Činjenica je da u poslednjih deset godina identifikacije „građanskog“ tipa postepeno potiskuju etnički identitet u drugi plan dok istovremeno, identifikacija sa lokalnom zajednicom (koja je preovladavala krajem devedesetih) opada za račun identifikacije sa Srbijom kao državom. Ovo povlačenje iz parohijalnih okvira identifikacije i vraćanje Srbiji kao okosnici kolektivnog identiteta otvara pitanje o kakvoj vrsti identifikacije je zapravo reč. Da li prelazak na građanske identitete na horizontalnom nivou i porast identifikacije sa Srbijom na vertikalnom nivou vodi izgradnji jednog u osnovi *političkog identiteta*?

Valja se podsetiti da je nacija na ovim prostorima oduvek poimala prevashodno kao organska zajednica zasnovana na zajedničkom poreklu, tradiciji, jeziku i religijskoj pripadnosti (tzv. „etnički“ model nacije). Iako je komunistička vlast pokušala da umanjí ulogu nacije, činjenica da su sve republike, manje ili više, bile konstituisane na nacionalnoj osnovi, dovela je do toga da se etnicitet poima kao suština nacije kojoj se pripada po rođenju, a ne na osnovu ugovora i slobodne volje. Ovakvo razumevanje nacije u suprotnosti je sa onim koje vlada u većini zapadnoevropskih zemalja u kojima se nacija vidi kao zajednica zasnovana na zajedničkim vrednostima, pravima i dužnostima civilnog društva (tzv. „građanski“ model nacije). Ukoliko pođemo od Čerutijeve definicije političkog identiteta kao skupa socijalnih i političkih vrednosti i principa koje pripadnici određene političke grupe ili entiteta prepoznaju ili osećaju kao svoje (Cerutti, 2003) da li, u ovom slučaju, možemo zaključiti da je reč identifikaciji građana sa institucijama i simbolima države Srbije, odnosno političkim sistemom u kome žive, a ne o identifikaciji sa zajednicom zasnovanom na zajedničkim precima i vernakularnoj (narodnoj) kulturi?

Iako odgovor na pitanje da li jaćanje identifikacije sa Srbijom podrazumeva izmenjeno poimanje identiteta prevazilazi okvire ovog rada, na osnovu nalaza istraživanja sprovedenog 2010. godine možemo izneti neke generalne zaključke.

Kada je reč o identifikaciji sa Srbijom kao državom, uočavaju se relativno male, ali statistički znaćajne razlike između religioznih (48,8%) i nereligioznih (37,4%) građana Srbije. S obzirom na to da je etnički identitet (i teorijski i empirijski) blisko povezan sa konfesionalnim identitetom, a da na ovim prostorima nacionalni i etnički identiteti često jedan drugog podupiru, mogli bismo da zaključimo da se osećanje pripadnosti Srbiji izjednaćava sa etničkom pripadnošću. Ove razlike, međutim, nisu dovoljno ubedljive da bi mogli da govorimo o dominaciji etničkog poimanja identiteta budući da se i oni ispitanici koji se deklariraju kao nereligiozni gotovo u jednakoj meri identifikuju sa Srbijom kao državom. Razlike su male i kada je reč o drugim socioekonomskim obeležjima koji inaće podrazumevaju podelu na vrednosnoj dimenziji tradicionalizam-modernizam. Iako znaćaj identifikacije sa Srbijom iznadprosećno istiću poljoprivrednici (51,1%), a ispodprosećno stručnjaci (35,4%), razlike s obzirom na školsku spremu između ispitivanih kategorija nisu statistički znaćajne što takođe može da govori u prilog tome da se iza identifikacije sa Srbijom ne krije etničko poimanje nacije.

Kada je pak reč o identifikaciji sa Evropom, čiji je obim raširenosti u populaciji relativno mali, takođe su ustanovljene male (ali statistički znaćajne razlike) s obzirom na školsku spremu, zanimanje i religioznost ispitanika. Male razlike između fakultetski obrazovanih (20,7%) i onih bez školske spremu

(13,7%), između stručnjaka (21%) i poljoprivrednika (14,9%), kao i između religioznih (17,1%) i nereligioznih (13,4%), govore u prilog tome da su prevashodno situacioni faktori ti koji utiču na pad identifikacije sa Evropom, a ne sistem usvojenih – tradicionalnih naspram modernističkih – vrednosti.

Kako su registrovane razlike unutar ispitivanih socioekonomskih kategorija gotovo zanemarljive i kada je u pitanju identifikacija sa Srbijom, i kada je reč o identifikaciji sa Evropom, nameće se zaključak da su porast u obimu prvog i opadanje identifikacije sa drugim prevashodno situacione, a ne vrednosne prirode, tj. da zavise od datih društvenih i političkih okolnosti, a ne od usvojenih vrednosnih orijentacija kao trajnijih psihičkih dispozicija za određeno ponašanje.

Uprkos tome što izloženi podaci (kada je reč o identifikaciji sa Srbijom) govore o mogućnosti uspostavljanja građanskog (političkog) identiteta, ostaje otvoreno pitanje da li je uopšte moguća identifikacija građana sa „nedovršenom“ državom – državom bez jasno definisanih granica u kojoj se postojeće političke institucije suočavaju sa krizom legitimiteta? U već spomenutom istraživanju koje je sprovedeno 2010. godine utvrđeno je da nepoverenje građana u institucije sistema daleko izraženije nego poverenje u iste, ali i da pad poverenja ne prati istovremeni porast nepoverenja, što govori o ambivalentnom odnosu građana prema njima.¹⁶⁶ Međutim, odgovor na pitanje da li porast identifikacije sa Srbijom podrazumeva i promenjeno poimanje nacionalne pripadnosti zahteva dodatna istraživanja u kojima bi se preispitao odnos „građanskih“ i „kulturnih“ elemenata (onih koji se odnose na politički sistem i institucije odnosno onih koji se odnose na simbole i nacionalnu kulturu) ovog „novog“ nacionalnog identiteta.

Iako su nacionalni defetizam sa jedne i evroskepticizam sa druge strane, prema mišljenju autora ovog rada, dva nezavisna procesa, pretpostavka je da oni predstavljaju lice i naličje procesa deetnifikacije društvene svesti u Srbiji. Naime, ambivalentan stav Evropske unije prema Srbiji verovatno pobuđuje ambivalentan stav građana Srbije prema evropskim integracijama. U tom kontekstu, neispunjena obećanja međunarodne zajednice da će Srbija postati članica EU u rekordnom roku, stalno uslovljavanje Srbije saradnjom sa Haškim tribunalom od strane Evropske unije, priznanje nezavisnosti Kosova od strane zemalja članica Evropske unije, podela unutar demokratskog bloka na „Evropejce“ (one koji su želeli brze reforme i veću otvorenost prema svetu) i „nacionaliste“ (one koji su težili kontinuitetu institucija i nekoj vrsti

restauracije), čini nam se, od presudnog su značaja. Ambivalentan stav građana prema Evropskoj uniji se pak ogleda u sledećem: kada se načelno postavi pitanje oportunitosti pristupa Srbije Evropskoj uniji, deklarativan stav građana prema evropskim integracijama je pozitivan; ali, kada se pridruživanje evropskim integracijama uslovi odustajanjem od Kosova i Metohije, podrška evropskim integracijama se ozbiljno dovodi u pitanje. Sve ovo upućuje na zaključak da je opadanje identifikacije sa Evropom kao nadnacionalnim entitetom i jačanje identifikacije sa Srbijom kao državom da su pre posledice delovanja aktuelnih društvenih i političkih činilaca, nego što su nuspojave etnocentričnog nacionalizma.

Generalni zaključak koji iz svega navedenog možemo izvesti jeste da političke promene s početka ovog veka nisu bile praćene očekivanom promenom društvene svesti građana Srbije. Jedan od razloga može biti taj što ni deceniju nakon demokratskih promena nije do kraja rešeno nijedno od nacionalnog interesa važno pitanje, dok su, pri tom, otvorena neka nova. Pomirenje u regionu, problem spoljašnjih državnih granica (pitanje nezavisnosti Kosova), nerešena unutrašnja pitanja (pitanje Sandžaka i Vojvodine), kao i ulazak Srbije u Evropsku uniju, svakako su imali uticaj na usporavanje procesa deetnifikacije društvene svesti, ali i na pojavu (na prvi pogled suprotnih) procesa nacionalnog defetizma i evroskepticitizma među građanima Srbije.

LITERATURA

- Baćević, Lj. (1989): „Međunacionalni odnosi“, u Goati, V.: *Jugoslaveni o društvenoj krizi*, Komunist, Beograd.
- Baćević, Lj. (1990): „Nacionalna svest omladine“, u Mihailović i dr.: *Deca krize*, institut društvenih nauka, Beograd.
- Cinnirela, M. (1997): „Towards a european identity? Interactions between the national and European social identities manifested by university students in Britain and Italy“, *British Journal of Social Psychology*, 36(1), 19-31.
- Dnevni list „Danas“, 25/10/2010, Preuzeto oktobra 2010 sa http://www.danas.rs/danasrs/dijalog/institucije_politickog_sistema_bez_lokomotive_promena.46html?news_id=202222
- Flere, S. (1986): „Odnos prema etnosu“, u Vrcan, S. i dr.: *Položaj, svijest i ponašanje mlade generacije Jugoslavije: preliminarna analiza rezultata istraživanja*, CIDID i IDIS, Zagreb, Beograd.
- Golubović, Z., Kuzmanović, B., Vasović, M. (1995): *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju „Filip Višnjić“, Beograd.
- Pantić, D. (1987): *Nacionalna svest mladih u SR Srbiji bez SAP* (radni naslov), Preliminarni istraživački izveštaj, Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije i Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje instituta društvenih nauka, Beograd.

- Pantić, D. (1991): „Širina grupnih identifikacija građana Jugoslavije: vrednovanje pripadnosti od lokalne do mondijalne“, u Bačević i dr.: *Jugoslavija na kriznoj prekretnici*, Institut društvenih nauka, Beograd.
- Ruiz Jiménez A. M., Górnjak J. J., Kosic A., Kiss P., Kandulla M. (2004): „European and National Identities in EU's Old and New Member States: Ethnic, Civic, Instrumental and Symbolic Components“, *European Integration online Papers* (EIoP), Vol. 8, No. 11, Preuzeto januara 2010. sa <http://eiop.or.at/eiop/pdf/2004-011.pdf>
- Ruiz Jamenez A. M., Kosic A., Kiss P. (2005): „A public view on European and National Identification“, Preuzeto januara 2010. sa http://www.europhd.net/html/_onda02/07/PDF/Kiss_P%20%282005%29.pdf
- Kamenov, Ž., Jelić, M., Huić, A., Franceško, M. i Mihić, V. (2006): „Odnos nacionalnog i europskog identiteta i stavova prema europskim integracijama građana Zagreba i Novog Sada“, *Društvena istraživanja*, Vol. 15, Br. 4-5 (84-85), str. 867-890.
- Kuzmanović, B. (1995): „Autoritarnost kao socijalnopsihološka karakteristika“, u Golubović, Z., Kuzmanović, B., Vasović, M.: *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju „Filip Višnjić“, Beograd.
- Kuzmanović, B. (1998): „Retradicionalizacija političke kulture“, u Vasović, M. (red): *Fragmenti političke kulture*, Institut društvenih nauka, Beograd.
- Medrano, J. D., Gutiérrez, P. (2001): „Nested identities: national and European identity in Spain“, *Ethnic and Racial Studies*, Vol. 24, 5, 753-778.
- Mihailović, S. i dr. (1990): *Deca krize: Omladina Jugoslavije krajem osamdesetih*, Institut društvenih nauka, Beograd.
- Rot, N., Havelka, N. (1973): *Nacionalna vezanost i vrednosti srednjoškolske omladine*, Institut za psihologiju i Institut društvenih nauka, Beograd.
- Tajfel, H., Turner, J. C. (1979): „An integrative theory of intergroup conflict“, in Austin, W. G., Worchel, J. (eds): *The Social psychology of intergroup relations*, Calif: Brooks/Cole, Monterey.
- Tajfel, H. (1981): *Human Groups and Social Categories*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Vasović, M. (1997): „Karakteristike grupnih identifikacija i odnos prema drugim etničkim grupama“, u Mihailović, S. (red.): *Između osporavanja i podrške – Javno mnjenje o legitimitetu treće Jugoslavije*, Institut društvenih nauka, Friedrich Ebert Stiftung, Beograd.
- Vasović, M. (2000): „Karakteristike grupnih identiteta i odnos prema društvenim promenama“, u Mihailović, S. (ur): *Javno mnjenje Srbije*, CPA/CPS, Beograd.
- Vasović, M. (2001): „Socijalno-psihološki aspekti formiranja jugoslovenskog identiteta“, u Sekelj, L. (ur.): *Identitet: Srbi i/ili Jugosloveni*, Institut za evropske studije, Beograd.

Mirjana Vasović
Milena Gligorijević

DEMOCRATIC CHANGES IN SERBIA AND THE PROCESS OF DE-ETHNIFICATION OF SOCIAL CONSCIOUSNESS

Summary:

This paper presents and comparatively analyses the results of social-psychological research of geopolitical identities in Serbia carried out after the democratic changes. The main goal of the paper is to determine eventual changes in the volume and intensity of geopolitical identity of the citizens of Serbia and define the factors influencing the changes thereto. The authors considered the changes of geopolitical identities at two levels: *horizontal* (identification with basic social groups such as generational, ethnic, professional, confessional etc.) and *vertical* level of identification (identification with geopolitical entities – from local community to cosmopolitan affiliation). The results of the conducted analysis showed that the trend of de-ethnification of social consciousness in Serbia, which began already in mid-1990s, was continued after the democratic changes. The changes in collective identities of the citizens of Serbia pointed out in the results of empirical research are more emphasized at the horizontal than at the vertical plan. In that sense, the process of abandoning the nation as the primary basis of identity at the horizontal level of identification and the process of shrinking the diffusion of European identity at the vertical level of identification make the authors to assume that *national defeatism and Euro-skepticism* are integral parts of the process of de-ethnification of social consciousness in Serbia which should be probed in some subsequent research.

Key words: geopolitical identities, de-ethnification of social consciousness, national defeatism, Euro-skepticism, Serbia